

A group of diverse people are seated around a long table in a meeting room. They appear to be in a discussion or a meeting. The room has large windows in the background, and the lighting is bright. The people are dressed in professional attire.

Schaken
op meerdere
borden
tegelijk

De selectieve
uitval van
raadsleden en
wethouders
beter begrijpen

Zahra
Runderkamp

Schaken
op meerdere
borden
tegelijk

Zahra
Runderkamp

De selectieve
uitval van
raadsleden en
wethouders
beter begrijpen



Ministerie van Binnenlandse Zaken en
Koninkrijksrelaties



UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM
Maatschappij & Gedrag

Zahra Runderkamp, 2021

Dit onderzoek is uitgevoerd in opdracht van
het Ministerie van Binnenlandse Zaken en
Koninkrijksrelaties.

De verantwoordelijkheid voor de inhoud van het
onderzoek berust bij de auteur. De inhoud vormt niet
per definitie een weergave van het standpunt van de
Minister van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.

Ontwerp: Stroomberg

Dtp: De vliegende kiep

Inhoud

Inleiding 5

Achtergrond 7

Het belang van behoud 7

Het hoe en waarom van uitval 8

Wat zijn mogelijke uitvalmotieven? 9

Analyse 11

Norm-politicus 11

Cultuurverandering 15

Agressie 17

Baan of roeping? 18

Lekenbestuur 21

Werkdruk 23

Ondersteuning, training, opleiding 26

Doorstromen 27

Conclusie 28

Verantwoording 30

Over de auteur 31

Dankwoord 31

Bibliografie 32

Inleiding

In de ruim 350¹ gemeenten die Nederland telt zijn op lokaal niveau bijna 9000 bevolgen burgers actief in gemeenteraden en colleges van burgemeesters en wethouders (CBS, 2020; Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, 2020b, p. 46)². Hoe vergaat het hun in de praktijk? En waarom vallen zoveel lokale politici uit voor het einde van hun termijn (3,4% van de raadsleden, 9,2% van de wethouders)? Dit onderzoek probeert daar door middel van interviews met uitgevallen lokale politici inzicht in te krijgen. We weten dat er onder sommige groepen politici meer uitval bestaat dan onder andere groepen: partij, geslacht en leeftijd spelen hierbij een bepalende rol. Dit rapport biedt een verdere kwalitatieve verdiepingsslag die nodig is om deze mechanismen beter te begrijpen en te duiden.

Vooraf vrouwen vallen vaak en snel uit. De groeiende, maar nog altijd beperkte, instroom van vrouwen in de politiek kan de hoge uitval van vrouwelijke politici niet bijbenen; zo blijft het aantal vrouwen in de politiek laag. Dat is opmerkelijk omdat de Nederlandse lokale politiek juist dicht bij haar burgers staat, en zeker ook omdat bij veelomvattende decentralisaties belangrijke onderwerpen voor vrouwen uit het sociale domein op de lokale agenda zijn gezet. Daarnaast is van belang de vraag hoe raden en colleges, vertegenwoordigers van onze representatieve democratie, zelf meer inclusief te werk kunnen gaan.

Selectieve uitval is een bedreiging voor de inclusiviteit van het Nederlands openbaar bestuur en een goede vertegenwoordiging van alle burgers; het werkt politieke ongelijkheid in de hand. Alle gekozen politici moeten immers gelijke kansen krijgen om hun werk als vertegenwoordiger te kunnen doen. Tot nu toe is er weinig onderzoek gedaan naar de redenen die aan uitval ten grondslag liggen; dit rapport probeert hier inzicht in te bieden in de hoop dat problemen kunnen worden opgelost. Het sluit daarmee aan bij een bredere literatuur over de Nederlandse lokale democratie (Castenmiller, Leijenaar, Niemoller, & Tjalma, 2002; A. Jansen, Egten, Hekke, Post, & Jong, 2016; Tjalma-den Oudsten, 2006) en over meer representatieve en inclusieve parlementen (Beetham, 2006; Childs, 2016).

1 Dit getal is aan verandering onderhevig. Van ruim 1100 gemeenten 100 jaar geleden telt Nederland de afgelopen jaren zo'n 350 gemeentes. In 2021 waren dat 355 gemeenten, in 2022 zullen er 345 gemeenten zijn, n.a.v. herindelingswetten. Zie ook de Staat van het Bestuur 2020, p.45.

2 In 2020 waren dit om precies te zijn 8.619 raadsleden.

Door middel van verschillende prikkels hebben sommige groepen die in de afgelopen decennia meer vanzelfsprekend hun weg naar de politiek hebben weten te vinden betere toegang gehad én behouden tot de Nederlandse lokale politiek. Dat zijn over het algemeen witte mannen, hoger opgeleid en 50+. Historische ontwikkelingen, zoals het pas later invoeren van het vrouwenkiesrecht, nu iets meer dan honderd jaar geleden, kunnen dit deels verklaren. Maar ook honderd jaar later is de lokale politiek nog steeds echt een mannenwereld (A. Jansen et al., 2016, p. 3) en is het belangrijk institutionele vragen van verandering te stellen.

Belangrijke prikkels die verdere diversiteit op dit moment tegen gaan, zijn tijd, energie en geld. Naast deze prikkels spelen vervolgens vragen zoals goede ondersteuning, het principe van lekenbestuur, het vrij zijn van agressie en geweld en de verdeling van zorg- en arbeidstaken. Ook proberen te voldoen aan alle verwachtingen eist zijn tol – dit geldt zowel voor mannen als vrouwen, hoewel de manier waarop verschilt.

Door middel van interviews met uitgevallen politici laat dit onderzoek zien dat zowel mannen als vrouwen uitvallen door gelaagde problemen: vele druppels die uiteindelijk de emmer doen overlopen. Ik sprak in het kader van dit onderzoek met 10 vrouwen en 5 mannen over hun ervaringen in de politiek en hun redenen om eerder te stoppen. Een van mijn deelnemers noemde het “schaken op meerdere borden tegelijk” en een ander “allerlei ballen tegelijk in de lucht houden” – tot het moment waarop dat door politieke- en/of privéomstandigheden niet meer lukt.

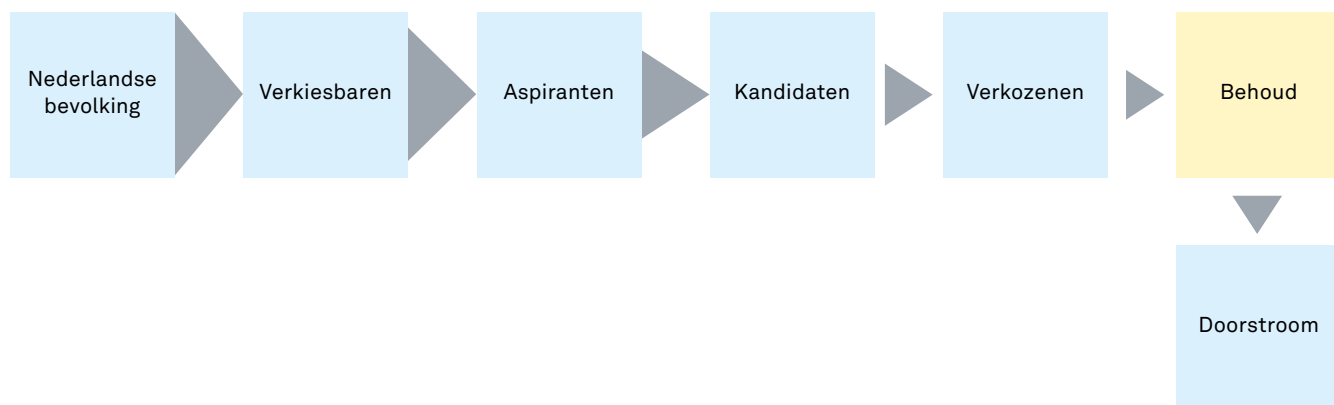
Bijna al mijn geïnterviewden, oud-raadsleden en oud-wethouders, gaven aan dat ze het gevoel hadden niet goed genoeg te zijn: soms door hun gender of leeftijd, maar ook door hun persoonlijkheid, de tijd die ze voor de politiek vrij konden maken, of de manier waarop ze hun rol (anders dan anderen) wilden invullen.

Dit rapport is als volgt opgebouwd. Eerst bespreek ik meer in detail wat de redenen voor uitval zouden kunnen zijn en waar en bij welke groepen we die het meest zouden kunnen verwachten. Daarna bespreek ik de resultaten van mijn onderzoek, gevolgd door een aantal conclusies. Het rapport wordt afgesloten met een uitgebreide onderzoeksverantwoording en bibliografie.

Achtergrond

Het belang van behoud

Dit project bouwt voort op de theorie die eerder uiteen is gezet in het essay 'De Tweede Sekse in politiek en openbaar bestuur' (Mügge & Runderkamp, 2019), d.w.z. ik zie het verkiezen van volksvertegenwoordigers als een uitgebreid proces waarbij in verschillende fasen (instroom, verkiezing, doorstroom, behoud) verschillende mechanismen van in- en uitsluiting een rol spelen, zoals weergegeven in figuur 1. In dit onderzoek richt ik me in het bijzonder op de laatste fase van dit proces: het behoud.



Figuur 1 Fasen in het vertegenwoordigingsproces. Dit is een aangepaste versie van eerder werk over rekrutering in de politiek van onder andere Pippa Norris. Zie ook Mügge & Runderkamp 2019 voor meer informatie.

Het is belangrijk inzicht te krijgen in de redenen waarom politici uitval- len, zodat het beleid beter kan anticiperen op de alledaagse realiteit en obstakels kunnen worden weggenomen voor de participatie van diverse groepen lokale politici in de Nederlandse politiek, waaronder vrouwen. Inzicht in de manier waarop politici kunnen worden behouden moet hand in hand gaan met werk in andere fasen van het proces, bij-

voorbeeld voor aspiranten (denk hierbij aan mentornetwerken) of kandidaten (waarbij verbeterde kandidatenselectie door politieke partijen een rol kan spelen). De politiek moet deze nieuw geworven politieke talenten vervolgens wel een goede en veilige werkomgeving bieden waarin ze waardering krijgen en waar ze hun werk zonder problemen kunnen uitvoeren. De tot nu toe relatief hoge uitstroom van vrouwen, en hun relatief kortere zittingsduur, kan niet op tegen de beperkte instroom (A. Jansen et al., 2016, p. 19), en dat maakt dit vraagstuk zeer urgent.

Helaas lijkt de situatie zich te verergeren. Het is ook daarom van groot belang om praktische en institutionele vragen te stellen, waarbij de ervaringen van afgetreden raadsleden en wethouders ons belangrijke inzichten kunnen verschaffen in de geleefde werkelijkheid van politici. Er is geen tijd te verliezen. Naar aanleiding van het Wethoudersonderzoek 2020 kopte Binnenlands Bestuur al: 'Zwartste collegeperiode ooit', en vervolgt dat we ons de vraag kunnen stellen "of het wethouderschap nog een aantrekkelijke en te ambiëren, gezonde functie is" met als conclusie dat zowel de ingewikkelde vraagstukken, complexe taak, de coronacrisis (enzovoort) leiden tot een cocktail die wethouders geen andere keuze geeft dan daarop 'nee' te antwoorden (Henk Bouwmans, 2021). We kunnen hier, vanuit het perspectief van raadsleden, nog aan toevoegen dat deze groep op z'n best matig tevreden blijkt te zijn, zowel over de vertegenwoordigende rol, werkdruk, werk-privé balans, als verlofregelingen (G. Jansen, Denters, & Zuydam, 2019).

Het hoe en waarom van uitval

In 2019 vertrokken 3,4% van de raadsleden en 9,2% van de wethouders voortijdig (Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, 2020b, p. 59). Als we de cijfers van de voorgaande jaren verder uitdiepen, blijkt uit gegevens van Overheid in Nederland en het Ministerie van Binnenlandse Zaken dat een aantal intersecties uitval kunnen terugdringen of verergeren: politieke partijen, provincie, leeftijd en gender (Hulsen, 2018; Kluis, 2018).

De meeste uitval vindt plaatst bij de ChristenUnie, en in de provincie Gelderland (Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, 2020b, p. 59). Vervolgens weten we van de raadsperiode 2014-2018 dat ook leeftijd een rol speelt. Vooral jongeren hadden last van de werkdruk van het raadslidmaatschap, en uitval lag hoger. Als laatste zagen we dat gender een belangrijke rol speelde bij uitval. In algemene zin traden vrouwen vaker af, bijna 18% (Hulsen, 2018). Ook weten we dat vrouwen gemiddeld korter raadslid zijn dan mannen, omdat ze zowel eerder de raad verlaten als minder vaak meerdere periodes in de raad zitten (A. Jansen et al., 2016, p. 16). De Staat van het Bestuur 2020 laat zien dat zowel vrouwelijke raadsleden, wethouders als burgemeesters 2 à 3 jaar korter actief zijn dan mannen (Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, 2020b, p. 52).

De getalsmatige vertegenwoordiging van vrouwen is ook niet over alle partijen dezelfde: zo is het aantal vrouwen bij het CDA op lokaal niveau absoluut gezien hoog, maar blijft dit aantal relatief gezien – naar aantal zetels in gemeenteraden – achter. Voor de Partij van de Dieren zitten er meer vrouwen dan mannen in de raad (59%), met daarna GroenLinks (47%). SGP en PVV hebben de minste vrouwelijke raadsleden. Een uitgebreidere bespreking van de percentages vrouwen per partij is te vinden in het rapport van Atria ‘Vrouwenstemmen in de Raad’ (A. Jansen et al., 2016, p. 16) en de recentste cijfers in de Staat van het Bestuur 2020 (Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, 2020b, p. 48).

Wat zijn mogelijke uitvalmotieven?

Het is allereerst belangrijk kort een expliciet onderscheid te maken tussen het wethouderschap en raadlidmaatschap. Dit rapport bespreekt beide ambten, die allebei op lokaal niveau functioneren, maar ook verschillen (met implicaties voor wat volgt), bijvoorbeeld wat betreft verwachte tijdsinvestering. De functie van wethouder is over het algemeen een voltijdsfunctie, terwijl het raadslidmaatschap een nevenfunctie is, vervuld door een ‘leek’ (waarover later meer) en waarnaast het raadslid vaak nog een (parttime) hoofdberoep heeft.

De Staat van het Bestuur 2020 zegt over redenen van vertrek: “De meest voorkomende reden van vertrek onder raadsleden blijkt desgevraagd dat het ambt niet langer te combineren is met werk of privéleven (45%). 43% van de vertrokken raadsleden is ontevreden over het tijdsbeslag van hun ambt en 41% van hen is ontevreden met de werk- privébalans (...). Hoewel wethouders ook aangeven ontevreden te zijn met het tijdsbeslag (38%) en de werk- en privébalans (47%) vertrekken zij voornamelijk vanwege politiek-bestuurlijke redenen (45%). Veel vertrokken wethouders geven ook aan weinig onderling vertrouwen te hebben ervaren (38%)” (Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, 2020b, p. 59).

Het rapport ‘Stoppende Raadsleden’ van de Nederlandse Vereniging voor Raadsleden bracht ook eerder een aantal redenen in kaart waarom raadsleden vóór het einde van hun termijn stoppen (H. Bouwmans, 2019). Als belangrijkste reden wordt genoemd dat raadsleden wethouder worden. Ik beschouw dat als ‘doorstroom’ in plaats van ‘uitstroom’ en neem deze groep niet mee in dit onderzoek. Andere redenen die in het rapport worden genoemd zijn onder andere de combinatie met werk, gezinsleven, of zwangerschap of ziekte.

Redenen om te stoppen met raadslidmaatschap

- Combinatie raadslidmaatschap en werk;
- Privéredenen;
- Combinatie raadslidmaatschap en gezinsleven;
- Zwangerschap;
- Ziekte;
- Verhuizingen;
- Politieke keuzes;
- Overlijden.

Daarnaast kunnen we verwachten dat de ervaringen van mannen en vrouwen in de politiek verschillen en we dit ook terugzien in de redenen van uitval. Eerder onderzoek door Maria Kranendonk liet ook verschillen in die motieven tussen mannen en vrouwen zien (Kranendonk, 2019), zoals dat vrouwen in het bijzonder uitvallen door de balans tussen werk en privé, of door de combinatie met zorgtaken.

Uitvalmotieven vrouwelijke politici

- Combinatie privé/werk;
- Werk in combinatie met zorgtaken;
- Het hebben/krijgen van kinderen;
- Algemene arbeidsomstandigheden;
- Politieke cultuur.

Naast het onderkennen van deze redenen en de invloed van gender, partij en leeftijd daarin, vult dit rapport eerder onderzoek aan door de gelaagdheid van de ervaringen van politici en de mechanismen van in- en uitsluiting die daaraan ten grondslag liggen in kaart te brengen. In de praktijk bleek de uitval amper terug te voeren op één reden, maar eerder op een combinatie van politieke én niet-politieke factoren. Hieronder probeer ik dan ook de geleefde werkelijkheid van politici in kaart te brengen.

Analyse

Norm-politicus

Welk beeld hebben we bij de politicus in de lokale Nederlandse politiek? Of met andere woorden: van wie vinden we het vanzelfsprekend dat diegene politicus is? In Nederland en daarbuiten is die norm nog altijd man, wit, en steeds vaker ook hoogopgeleid. Daar refereer ik in dit rapport naar als ‘de norm’, oftewel: wat geldt als normaal, of als de (ogenschijnlijk objectieve) standaard? Normen hebben invloed op de ervaringen van mensen die juist afwijken van die norm. Dit is niet slechts een momentopname, maar speelt op de achtergrond altijd een rol. Vaak hangt de norm samen met het gemiddelde van de populatie, maar niet altijd. In het geval van de Nederlandse lokale politiek is dat niet het geval, en zouden we op basis van het gemiddelde van de populatie een 50/50 verdeling tussen mannen en vrouwen in de politiek verwachten.

Zo'n norm gaat eerder om tradities en de historie van een bepaald ambt. In de politiek is daar een duidelijk patroon in te herkennen, waarin de norm is gevormd door wie wel en niet actief en passief kiesrecht hebben gehad door de eeuwen heen, en als gevolg daarvan is de norm geconstrueerd rondom welgestelde mannen die dankzij hun financiële positie genoeg tijd hadden voor de politiek. Maar dit zegt niets over kwaliteit, of wenselijkheid, van die norm. Marcelle Hendrickx, wethouder en voorzitter van de Wethoudersvereniging, schrijft daarover treffend: “Uiteraard hebben de politieke partijen de vrije hand in wie zij kandideren en doen zij er goed aan de beste kandidaat naar voren te schuiven, maar ik geloof nooit dat dit in de meeste gevallen een man van gemiddeld 55,5 jaar moet zijn” (Hendrickx, 2020).

De norm komt vervolgens onder andere tot uiting in door de decenia heen opgestelde regels, informele regels en omgangsvormen. Allerlei soorten prikkels houden normen vervolgens wel of niet in stand, bijvoorbeeld het hebben van de financiële middelen.

De Staat van het Bestuur 2020 geeft een duidelijke beschrijving van de Nederlandse norm-politicus:

“De samenstelling van de populatie gemeenteraadsleden en wethouders is over de gehele linie gezien redelijk eenzijdig. Lokale ambtsdragers zijn in meerderheid *man, boven de vijftig jaar oud en hoogopgeleid*. Van de raadsleden is 69% man, 62% is ouder dan 50 en 70% heeft een diploma op hbo- of wo-niveau. Hoe kleiner een gemeente, hoe ouder de raadsleden. De gemiddelde leeftijd van raadsleden in Nederland is 53 jaar. Van de wethouders is 73% man en heeft 81% een hogere opleiding. Ze zijn jonger dan de raadsleden. De gemiddelde leeftijd van wethouders is 51. Ook hier geldt dat wethouders in kleinere gemeenten gemiddeld ouder zijn dan in grotere.”

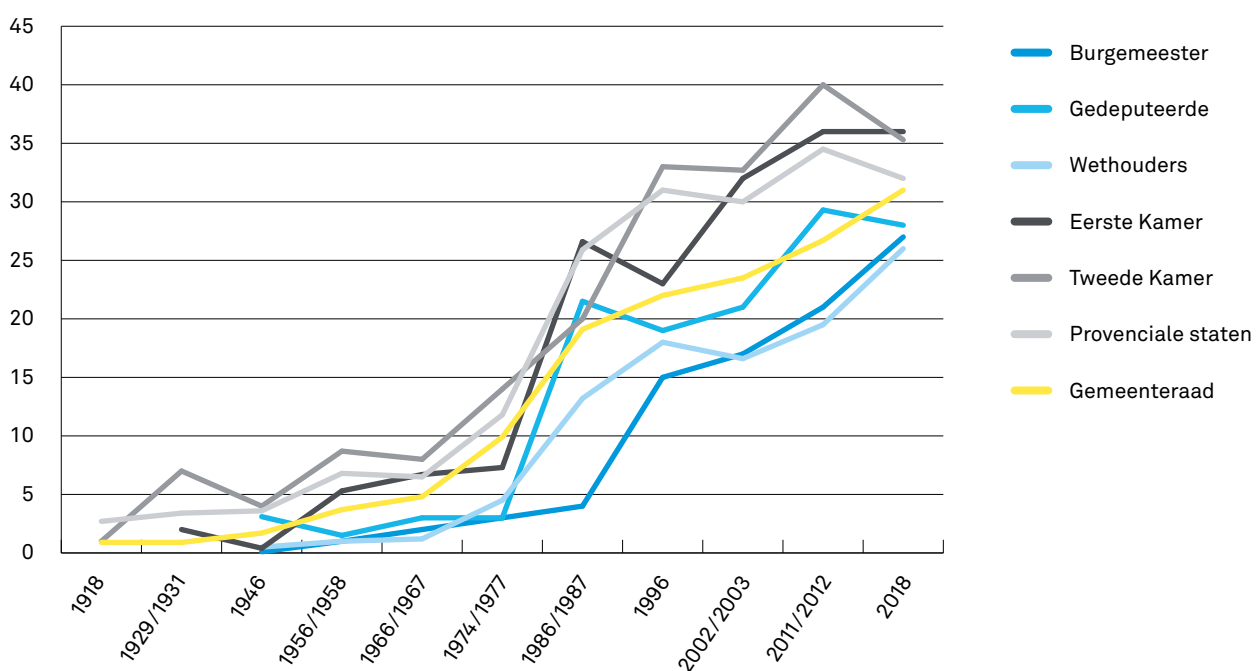
Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, 2020b, p. 47 cursivering toegevoegd

De norm, zoals hierboven beschreven, betekent dat iedereen die geen hoogopgeleide, mannelijke 50+'er is het moeilijker heeft, afhankelijk van allerlei variabelen, waaronder genderidentificatie, etniciteit, of een combinatie daarvan. Ik kijk in dit onderzoek in het bijzonder naar vrouwen omdat Nederland hier nog achterblijft bij het Europees gemiddelde, zeker ook op lokaal niveau. Zo belandt Nederland op een gedeelte 41^e plaats met El Salvador, Monaco en San Marino als we naar de Eerste en Tweede Kamer kijken met respectievelijk 33,3% en 38,7% vrouwen³. Op het lokale niveau bereikte Nederland pas bij de verkiezingen van 2018 een percentage boven de 30%, nog ver van het doel van een betere balans (tussen de 40-60%) tussen mannen en vrouwen in de politiek en openbaar bestuur⁴.

3 Zie voor een uitgebreid overzicht de Inter-Parliamentary Union: <https://data.ipu.org/women-averages>

4 Zie voor meer uitleg bij dit doel ook de Kamerbrief van Minister Ollongren: <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2019/07/02/kamerbrief-met-reactie-op-rondetafelgesprek-vrouwen-in-het-openbaar-bestuur>

Figuur 2 Ontwikkeling percentages vrouwen in openbaar bestuur in Nederland



Dat wil zeggen dat vrouwen in de Eerste/Tweede Kamer, Provinciale Staten, gemeenteraden, en als burgemeester door heel Nederland nog steeds veruit in de minderheid zijn. We weten uit onderzoek dat het voor vrouwen, die immers afwijken van ‘de norm’, in de politiek moeilijk navigeren kan zijn, en dat is óók omdat deze plekken geen rekening houden met hen. Soms moet dat ook letterlijk worden genomen – zoals een vrouwelijk raadslid dat ik interviewde die allerlei problemen ondervond toen zij na de geboorte van haar kind moest kolven in het gemeentehuis. De Britse socioloog Nirmal Puwar schrijft daarover dat het krijgen en grootbrengen van kinderen (helaas) geen onderdeel uitmaakt van de werkwijze van parlementen (Puwar, 2004, p. 149). Puwar concludeert dat vrouwen worden geacht zich aan te passen aan een mannelijke levenspatroon en dagindeling.

Het is van groot belang om verbetering na te streven: niet alleen leveren meer vrouwen in de politiek onze samenleving nieuwe rolmodellen, het heeft ook een positieve impact op het proces en uitkomsten van de politiek. Zo lijken vrouwen meer samenwerking op te zoeken, en worden burgers door vrouwen vaker betrokken bij besluitvormingsprocessen. Amerikaans politicoloog Mirya Holman schreef eerder over wat we uit empirisch onderzoek al weten van de rol en bijdrage van vrouwen in de lokale politiek (Holman, 2017).

Een rode draad in het navolgende is de impact die het zijn van de *niet*-norm heeft op de ervaringen als raadslid of wethouder. Zoals we zojuist hebben gezien is de bestaande samenstelling van gemeenteraden en colleges van burgemeesters en wethouders namelijk die waarin de man de norm is. Andere groepen die niet aan die norm voldoen, worden ook wel ‘space invaders’ oftewel ‘ruimte-indringers’ genoemd (Puwar, 2004). Maar juist de diversiteit van mensen, lichamen en standpunten is belangrijk. Een deelnemer aan dit onderzoek maakte zich zorgen over de mate waarin daar nu ruimte voor is in de gemeenteraad:

“Of je nou vrouw bent of man, of dat je heel erg veel geleerd hebt, titels hebt, of dat je je gewoon jarenlang uit de naad gewerkt hebt voor je bedrijf, of wat dan ook. Al die verscheidenheid is gewoon ook de afspiegeling van de Nederlandse samenleving, en dat zou goed zijn. En dat daar nu een bepaalde tendens in zit is eigenlijk best wel een zorgelijk teken. Ook vanuit onze samenleving, dat dan massaal gekozen wordt voor de oneliners, de mensen die met een hoop lawaai schade maken. Dan denk ik: als we dat zijn, dan is er ook nog veel werk aan de winkel.”

Vrouw, raadslid, ouder dan 60 jaar

Als ‘space invader’ moet je tegen veel zaken opgewassen zijn: je zult in die rol de bestaande cultuur moeten veranderen, of ombuigen, op een manier zodat er voor de ‘invaders’, letterlijk en figuurlijk, ruimte wordt gemaakt. We kunnen daarbij inspiratie opdoen uit onderzoek naar gender-sensitieve parlementaire werkplekken. Dat wordt ook wel gedefinieerd als plekken die qua samenstelling, structuren, processen

en resultaten rekening houden met de realiteit, belangen en behoeften van zowel mannen als vrouwen. Dit houdt in dat een gendergelijkheids-perspectief wordt geïntegreerd in de hele organisatie, dat zich uitstrekt tot de wetgevende, toezichthoudende en symbolische functie van het parlement (Erikson & Verge, 2020, p. 11). Hier wordt internationaal steeds meer aandacht aan besteed en zijn er al, bijvoorbeeld vanuit de Inter-Parliamentary Union, praktische toolkits beschikbaar (Inter-Parliamentary Union, 2016) waarmee een gemeente aan de slag kan gaan.

Tot het zover is, moeten de ‘space invaders’ actief voorwaarden creëren die hun werk mogelijk maken, maar dat is niet altijd makkelijk. Beeldvorming speelt daarbij een belangrijke rol:

“Als je een raadsvergadering hebt, dat iemand zegt ‘oh waar zijn je kinderen’. Dat wordt aan geen enkele man gevraagd en aan een vrouw wel.”

Vrouw, raadslid, 31-40 jaar

“In het presidium was ik ook de enige vrouw. Dat vond ik echt verschrikkelijk. Ik had in dat specifieke groepje ook niet het idee dat ik heel erg serieus genomen werd en gehoord werd. Van zo’n presidiumvergadering worden ook notulen gemaakt en ik zag mezelf daar nooit in terug terwijl ik dacht: ik heb volgens mij toch dingen gezegd.”

Vrouw, raadslid, 31-40 jaar

“Het fractievoorzittersoverleg heette vroeger het wijze heren overleg – dat zegt al genoeg (...). Ze waren allemaal ouder, en een paar echt oud. En die vonden zichzelf dan ook de belangrijkste. En het ergste is ook nog, daar heb ik een keer een punt van gemaakt, als de voorzitter van de raad – de burgemeester – er niet was, dan was het langstzittende raadslid de eerste opvolger – als er twee waren, de oudste van de twee in leeftijd. Dat vond ik echt zo idioot!”

Vrouw, raadslid, 31-40 jaar

Ook het hebben van een beperking legt extra last op de schouders van raadsleden:

“Dat mijn gehoor zo achteruit ging is ook een enorme sta-in-de-weg geweest. De akoestiek van gemeentehuizen, van raadszalen, die is ontzettend slecht. We hebben er de mond vol van: iedereen moet mee kunnen doen. Slechthorendheid wordt nog niet meegenomen in het besluit over hoe een raadszaal eruit moet zien.”

Vrouw, raadslid, ouder dan 60 jaar

Overigens bleek ook persoonlijkheid een rol te spelen in spiegeling tegenover de norm. Een van de mannelijke deelnemers zei hierover:

“Ik week nogal af van mijn andere collega’s. We hadden van die teambuildingsbijeenkomsten en dan beginnen ze met je profiel vast te stellen, aan het eind van de rit krijg je een bepaalde kleur mee. Je hebt rood, en groen, en geel – ik ben dus een erge blauwe, met als tweede kleur groen en dat betekent dat ik iets meer een ingetogen figuur, een ‘analyzer’ ben. Terwijl de andere wethouders voornamelijk rood en geel waren; niet zo van de details, dus zeg maar aanpakken en door. Bij zo’n teambuildingsbijeenkomst wordt dat juist toegejuicht als je een beetje complementair bent aan elkaar bent qua eigenschappen – maar ik heb juist het idee dat het tegen mij gewerkt heeft want die anderen waren eigenlijk precies het tegenovergestelde van mij, en ja dat schuurde wel eens en op een gegeven moment had ik het idee dat ik niet meer zo serieus genomen werd door mijn directe collega’s.”

Man, wethouder, ouder dan 60

Naast gender en persoonlijkheidstype werd er door mijn respondenten veelvuldig gesproken over het zijn van ‘import’, waarbij de plek waar je geboren bent, tegenover de plek waar je politiek actief bent, reden voor in- of uitsluiting is:

“Ik woon hier nu bijna twintig jaar, maar je bent en blijft een Amsterdammer. Dat vonden ze helemaal niks.”

Vrouw, wethouder, 51-60 jaar

Dit was geen uitzondering, en ook taalbeheersing speelt hierbij een rol in delen van Nederland waar behalve het Nederlands nog een tweede officiële taal gesproken wordt in de raadszaal.

Cultuurverandering

Naar aanleiding van academisch onderzoek bestaat de verwachting dat in het geval van een meer inclusieve gemeente de cultuur daarmee ook ten goede verandert, zoals bijvoorbeeld de heersende vrij strikte fractiediscipline. De parlementaire cultuur is op dit moment zeker te kenmerken als hard en negatief. Ook deelnemers aan dit onderzoek gaven aan dat soort doctrines als belastend te ervaren en verandering te weeg te willen brengen:

“Toen ik begon was ik de enige vrouwelijke fractievoorzitter in de raad. Dat is twintig jaar geleden. We zien langzamerhand dat het steeds beter wordt, maar ook in partijen moet nog wel goed gekeken worden hoe we dan met de vrouwelijke *touch* omgaan. En in de raad, daar zie je wel verschillen tussen mannen en vrouwen als het gaat om spijkerhard debatteren om dat punt te krijgen, het geheel, de goede samenwerking, de ander iets te gunnen, dat zijn toch dingen die anders zitten. Vrouwen zijn bereid om een stukje eigen score op te offeren voor het algehele welzijn.”

Vrouw, raadslid, ouder dan 60 jaar

“Ik heb helemaal niet altijd een mening. Ik was niet altijd per definitie voor of tegen. Ik zei ook letterlijk in de raadszaal – daar hebben we best wel vernieuwing mee gebracht – ‘wij twifelen nog’. Dat was echt niet hoe het hoort. Je bent gewoon voor of tegen. (...) Ik vond dat je weinig twijfelruimte hebt. Terwijl dat volgens mij heel waardevol is, dat je dan pas echte gesprekken met elkaar hebt.”

Vrouw, raadslid, 31-40 jaar

“Ik ben sowieso niet van de fractiedoctrine. Zeker bij een lokale partij kan het in de fractie sowieso zijn dat je verdeeld stemt, want je hebt stromingen uit alle hoeken, van alle politieke groeperingen die op jou stemmen, dat heb ik nooit een probleem gevonden.”

Vrouw, raadslid, 51-60 jaar

“De hele mentaliteit dat ze altijd maar bezig zijn met je proberen kapot te maken en af te rekenen. Dat wil ik gewoon niet meer, ik wil gewoon niet meer iets negatiefs. Ik hoor ook wel van mensen om me heen dat ze zeggen ‘dat is wel echt heel zonde, want er is nu een politicus verloren gegaan’. En dat is ook zo. Dat doet me wel echt pijn, maar ik weet dat het voor mij gewoon niet goed is, en daar ben ik ook nog niet emotioneel helemaal overheen.”

Vrouw, wethouder, 51-60 jaar

Wel merkten een aantal vrouwen op dat juist die cultuurverandering teweegbrengen een van de belangrijke beweegredenen was om de politiek in te gaan:

“Ik denk dat dat vooral is waarom ik erin gestapt ben. Dat ik dacht ‘ik kan nu wel heel erg gaan zitten roepen dat het allemaal grijze sokken zijn’ en dan zelf weer ook niets doen (...) ik dacht: ‘ik ga het helemaal anders doen’.”

Vrouw, raadslid, 31-40 jaar

De norm is in Nederland nog echt een factor om rekening mee te houden. Die bepaalt langs lijnen van gender, geboorteplaats, taal, en zelfs persoonlijkheid in- en uitsluiting in de gemeente.

Agressie

Naar agressies tegen specifiek vrouwen in de politiek is de afgelopen jaren meer onderzoek gedaan (Krook, 2020). Deze agressies nemen verschillende vormen aan: het gaat niet enkel om fysieke of vormen, maar ook bijvoorbeeld om online agressies.

De Monitor Integriteit en Veiligheid 2020 laat op Nederlands niveau zien dat dit soort agressies en geweld tegen politieke ambtsdragers ook hier een rol spelen. Volgens de laatste cijfers hebben meer dan één op de drie ambtsdragers hier last van (I&O Research, 2020). De percentages nemen ook toe, in het bijzonder online en verbale agressies (bijna de helft). Als verklaring wordt “algemene verruwing van omgangsvormen in de maatschappij” genoemd (I&O Research, Bureau BING, & Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, 2020, p. 83). Uiteraard hebben lokale ambtsdragers hier ook last van in hun dagelijks werk.

Over het algemeen hebben wethouders meer last van agressie dan raadsleden, en komt agressie in stedelijke gemeenten vaker voor dan in landelijke gemeenten. Daarnaast hebben vrouwen meer te maken met agressie: vier op de tien onder vrouwelijke politici, terwijl dat bij mannen een op de drie is. Het verschil in gender is het meest zichtbaar bij verbale agressie en bedreiging en intimidatie. Fysiek geweld is al jaren op ongeveer hetzelfde (lage) niveau.

Deze agressies, blijkt uit het onderzoek, leiden vooral tot afname van het werkplezier, en het voorzichtiger omgaan met burgers. Ook een aantal van mijn respondenten hebben te maken gehad met vooral verbaal geweld:

“Het gaat om politici in het algemeen, we zijn een onbetrouwbaar stelletje graaiers, zeggen ze. Dat komt overal vandaan.”

Vrouw, wethouder, 41-50 jaar

“En de ellende die je daar ook over kreeg, van mensen die je van van alles betichten. Ze zien je echt niet meer als mens. En dan kreeg ik achteraf nog wel te horen van ‘het was niet persoonlijk bedoeld’.”

Vrouw, wethouder, 51-60 jaar

“Je kunt te maken krijgen met mensen die het niet met je eens zijn, daar moet je natuurlijk tegen kunnen. En ja, het is ook zo dat je bedreigd kan worden. Ik ben zelf persoonlijk niet bedreigd maar ik heb een situatie meegemaakt waarbij de kinderen van raadsleden moesten worden beveiligd.”

Vrouw, raadslid, 31-40 jaar

Dit soort ervaringen maken natuurlijk indruk. In de Monitor Integriteit en Veiligheid 2020 wordt uiteengezet dat het zerotolerancebeleid, dat in principe zowel voor verbale agressie als fysieke agressie bestaat, soms moeilijk uit te voeren is. Deze vormen van agressie zijn echter wel meer 'ingeburgerd' dan online geweld, in die zin dat als de politicus in kwestie aangifte wil doen tegen fysiek of verbaal geweld, dit mogelijk is en hier ook procedures voor bestaan. Hiervoor werd ook eerder binnen het programma 'Veilige Publieke Taak' door het Ministerie van Binnenlandse Zaken een aantal handboeken en handreikingen ontwikkeld, voor zowel politieke ambtsdragers als werknemers van gemeenten (Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, 2008, 2011).

Inmiddels heeft online agressie een flinke sprong gemaakt. Voor dit soort agressies zijn nog weinig handvaten beschikbaar en mist er nog beleid (Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, 2020a, p. 46). We zien hier dat bestaande regels ontoereikend zijn of dat er helemaal geen regels of procedures zijn – dat werkt in het nadeel van groepen die het meeste met online geweld te maken krijgen. Sociale media zijn een extreem lastig vraagstuk, waarin technologische ontwikkelingen snel gaan, anonimiteit lastig te bestrijden is – maar wel consequenties hebben voor het dagelijks werk van zittende politici. We kunnen niet accepteren dat online agressie 'part of the job' is, zoals politici soms aangeven (I&O Research et al., 2020). Het is dan ook belangrijk te focussen op het *omgaan* met online geweld, het bespreekbaar maken, het in kaart brengen van meldingen (zodat ook goed de omvang en vorm kan worden begrepen) en het verlenen van nazorg.

Tegelijkertijd moeten we online agressies in algemene zin tegen gaan en meer te weten komen over de impact van de juist lokale vormen van agressie op politieke ambtsdragers. We weten al dat vrouwen hier meer mee te maken hebben, en in het kader van verschillende initiatieven buiten de politiek wordt bekeken welke juridische stappen genomen kunnen worden.⁵ Op het lokale politieke niveau is het waarschijnlijk dat het in het geval van bedreigingen gaat om bekenden, zeker in kleinere gemeenten. Wat betekent dat voor de uitval, als bedreiging van zo dichtbij komt? En hoe kunnen politieke partijen zich hier beter op voorbereiden en (na)zorg bieden?

5 Zoals Bureau Clara Wichmann: <https://stophatespeech.tilda.ws/#rec234347630>

Baan of roeping?

Een meerderheid van de raadsleden geven aan voor het huidige ambt te hebben gekozen omdat zij een bijdrage willen leveren aan de samenleving (87%) (Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, 2020b, p. 53). Onderzoek onder raadsleden in Noord-Holland laat zelfs zien dat 31% van de raadsleden het werk als een roeping ziet, 19% als een hobby en 16% als een beroep (Rutten, 2018).

Die passie herkennen mijn deelnemers ook. Vooral diegenen die eerst raadslid waren en daarna wethouder werden, geven aan hun rol

als raadslid eerst als hobby te zijn begonnen, waarna ze in het werk van wethouder zijn gerold:

“Politiek is altijd een heel belangrijk deel geweest van m’n leven, dus het was ook om te beginnen ooit een hobby en daarna is het gewoon m’n werk geworden.”

Man, wethouder, 31-40 jaar

“Ik ging iedere ochtend echt met enorme energie en stralend en fluitend en echt zo iets van ‘dit is echt de aller tofste baan van de hele wereld’. Het was m’n hobby als raadslid en dus was ik helemaal blij... het ging in het begin echt geweldig.”

Vrouw, wethouder, 51-60 jaar

Daarnaast, als we de gemeenteraad als een werkplek zien, komen er vanzelf ook vragen over vergoeding en andere secundaire arbeidsvoorwaarden naar boven. De vergoedingen voor raadsleden staan al langer ter discussie, waarbij recent ook verhoging plaatsvond voor met name kleinere gemeenten. Dit is inderdaad een belangrijke verbetering, ook voor meer diversiteit, omdat meer mensen het zich dan kunnen ‘veroorloven’ politiek actief te zijn. De overzichten van de vergoedingen van raadsleden⁶ en wethouders⁷ zijn online te vinden. Alsnog bleken de vergoedingen verschillende mechanismen van uitsluiting in de hand te werken:

6 <https://www.raadsleden.nl/het-raadslid/wat-krijgt-een-raadslid>

7 <https://www.wethoudersvereniging.nl/belangenbehartiging/rechtspositie/wijzigingen-rechtspositie-wethouders-per-2019>

“Het raadslidmaatschap biedt te weinig [financiële] zekerheden, dus ik zou het mensen afraden. En als je niet meer herkozen wordt ben je je baantje kwijt. Het is lekker voor erbij voor mensen met een pensioen, die hebben AOW en pensioen opgebouwd. Daarom trekt het ook die mensen; ze hebben de tijd. Op die leeftijd kun je nog heel goed sociaalmaatschappelijk verdienstelijk zijn, en is het heerlijk om het erbij te doen, heb je toch nog een rol van betekenis. En voor hen is de financiële bijdrage echt gewoon hartstikke lekker.”

Wethouder, vrouw, 41-50 jaar

Voor jongeren werkt de (geringe) financiële prikkel weer heel anders:

“Het ging om 350 euro in de maand – daar kan je natuurlijk niet van leven. Niet als je ook een huis wil kopen en verder wil in jouw toekomst.”

Man, raadslid, 31-40 jaar

Een van de jongste deelnemers aan dit onderzoek zei het onomwonden:

“Dus dat zou betekenen dat ik straks geen huis kan kopen omdat ik in de raad zit.”

Man, raadslid, 18-30 jaar

Op die manier werken de financiën in de hand dat mensen die in de financiële positie verkeren dat ze het zich kunnen veroorloven, minder zullen uitvallen. Dit ligt in het bijzonder voor jongeren lastiger. In dit verband moeten we ook de loonkloof tussen mannen en vrouwen niet vergeten. Dit is een mogelijk argument voor verhoging van de vergoeding.

Naast de geringe financiële vergoeding en de loonkloof tussen mannen en vrouwen, is ook de ‘second shift’ in Nederland nog een complicerend fenomeen. Hiermee wordt de oneerlijke verdeling van zorgtaken tussen mannen en vrouwen bedoeld. Bij slechts 10% van de gezinnen zijn zorgtaken gelijk verdeeld⁸ en dit uit zich ook in de politiek, waarbij vrouwelijke politici veelvuldig dit soort zorgtaken met het hoofdberoep (in het geval van raadsleden) en de politiek proberen te combineren. De zorg voor kinderen voert hierbij de boventoon. Een respondent noemde dit “schaken op meerdere borden tegelijk” en een ander “balletjes die je in de lucht moet houden”, en bleek op de lange termijn lastig vol te houden:

8 <https://www.nrc.nl/nieuws/2020/03/06/nederlandse-gezinnen-hante-ren-nog-steeds-traditionele-rol-verdeling-a3992893>

“Ik heb ook nog eens drie kinderen en een man die heel veel weg is (...) ik heb ook echt op een gegeven moment voorgesteld bij een of ander overleg van... jongens – ben ik nou serieus de enige met een kind? Nee? Mooi! Kunnen we dan asjeblijft eens op een andere dag dan op een woensdagmiddag vergaderen?”

Vrouw, wethouder, 41-50 jaar

“Ik ben getrouwd, ik ben moeder van twee volwassen kinderen, oma van vier kinderen, werk, politiek. Dat zijn heel veel balletjes die je in de lucht moet houden.”

Vrouw, raadslid, ouder dan 60

“Ik ben daarnaast ook moeder en partner van iemand. Daar wil ik ook nog tijd voor hebben, dus dat heeft allemaal wel mee gewogen [om te stoppen].”

Vrouw, raadslid, 31-40 jaar

Ook andere zorgtaken zoals mantelzorg vallen onder deze ‘second shift’, en zorg voor oude of zieke ouders waren voor meerdere vrouwelijke respondenten een van de redenen om te stoppen met de politiek.

Lekenbestuur

Een aanwinst wat betreft de inclusiviteit van het openbaar bestuur is het lekenbestuur, waarbij het idee is dat iedereen volksvertegenwoordiger moet kunnen zijn. Het recente advies van de Raad voor het Openbaar Bestuur ‘Goede ondersteuning, sterke democratie’ legt de nadruk op het belang hiervan:

“Voortschrijdende professionalisering van onze maatschappij maakt het steeds verleidelijker voor volksvertegenwoordigers om materiedeskundigheid te vergaren. Maar democratie heeft de legitimiteit nodig van de politicus die goed is aangesloten op wat er in de maatschappij leeft. Gespecialiseerde kennis is het terrein van de vakman, de ambtenaar en de wethouder of gedeputeerde. Die deskundigheid moet dienstbaar zijn aan de democratie en niet andersom: democratie die wordt gerund door deskundigen. Volksvertegenwoordigers zijn geen vaklui, het lekenbestuur is noodzakelijk voor de legitimiteit van het gemeentebestuur en vormt zo juist het contrapunt van de steeds verder oprukkende specialisering.”

Raad voor het Openbaar Bestuur, 2020, p. 37

Maar: die legitimiteit en de daaruit voortvloeiende voorwaarde dat de politicus goed is aangesloten op de burger levert óók allerlei problemen op. Want wat is té ver weg? En wat is dichtbij genoeg? Mijn deelnemers waren erg bezig met deze vragen en twijfelden er veelvuldig aan of ze het wel goed deden.

Dit resoneert ook met onder andere de Basismonitor Politieke Ambtsdragers, waaruit blijkt dat zowel politici als inwoners willen dat lokale politici juist deskundig zijn (G. Jansen et al., 2019). Maar het niveau van de dossiers en het tempo waarin die behandeld worden, maakt het lastig het werk van raadslid goed uit te kunnen voeren en dit werkt de oververtegenwoordiging van hoogopgeleide politici in de hand:

“Het is heel dubbel: aan de ene kant vinden we dat raadsleden een afspiegeling moeten zijn van de maatschappij, maar aan de andere kant moet je universitair geschoold zijn en het liefst nog in een bepaalde specialisatie, want anders snap je gewoon niks van die stukken. Dat vind ik niet oké, dat klopt niet. Officieel is het zo dat een gemeente moet zorgen dat de gemeenteraad aan de hand van allerlei leuke kopjes snel stukken kan lezen en het kan snappen. Maar ja, ambtenaren schrijven natuurlijk ook vanuit hun eigen bril, en überhaupt spreken ze die ingewikkelde taal. Als je echt wil snappen waar het om gaat, moet je altijd de onderliggende stukken wel kunnen doornemen en kunnen begrijpen. En dat kan gewoon bijna niemand. Dat kan maar een heel klein percentage van de bevolking – en dat is geen afspiegeling van de maatschappij.”

Vrouw, raadslid, 31-40 jaar

Een geïnterviewd raadslid werkte er actief aan haar werk dicht bij de burger uit te kunnen voeren:

“Het openbaar bestuur heeft gewoon enorme afstand genomen van de burger. We zaten hier gewoon thuis naar voetbal van het Nederlands elftal te kijken en dan kwamen er mensen aan de deur die iets wilden vragen. Ik kon niet naar de voetbalclub, ik kon niet gewoon boodschappen doen zonder dat er mensen kwamen die zo waren van ‘ik weet dat je vrij bent, maar heb je even?’ Mijn kinderen wilden op vrijdag niet meer mee naar de markt, want dan stond ik om de vijf minuten weer een kwartier met iemand te praten – maar dat is juist zo waardevol – je hoeft mensen niet te beloven dat je het voor ze oplost, maar je kunt mensen wel beloven dat je naar ze luistert en dat je gaat kijken wat je ermee gaat doen. En het allerbelangrijkste dat je ook eventjes binnen 24 uur een mailtje stuurt of een telefoontje pleegt of wat dan ook met wat je hebt gedaan, en dat is wat mensen willen.”

Vrouw, raadslid, 51-60 jaar

Door het door iedereen onderkende belang van contact met burgers komt er meer spanning te staan op de werkweek. Sociale media leveren weliswaar hun bijdrage, maar het meeste contact vindt nog altijd ‘live’ plaats. Zowel raadsleden als wethouders bleken eigenlijk 24/7 met hun werk bezig te zijn, ondanks het aantal uur dat ervoor staat of het aantal fte’s waar de aanstelling voor geldt. Dit levert in eerste instantie meestal geen problemen op, omdat de politici in kwestie, zoals hierboven besproken, vanuit hun passie en gedrevenheid hun werk doen, maar op de lange termijn levert dit vaak wel allerlei (gezondheids)problemen op:

“Het probleem is, als je je baan leuk vindt dan ben je niet aan het werk.”

Man, wethouder, 31-40 jaar

“Dan ga ik boodschappen doen, om nog te proberen op tijd aan tafel te zitten, want mijn jonge kinderen hebben nog sportclubjes en alles wat daarbij komt kijken. Ik probeer gewoon om zes uur met elkaar aan tafel te zitten, en dat betekent om vijf uur boodschappen doen, maar als je dan door de supermarkt loopt, is het wel ‘kan ik jou even wat vragen?’ Electoraal is het helemaal niet aantrekkelijk om te zeggen ‘nee ik heb geen tijd, want ik moet zo het eten klaar hebben’.”

Vrouw, wethouder, 41-50 jaar

Terwijl sommigen daarin juist totaal andere keuzes maakten:

“Wij [vrouwelijk raadslid van zelfde partij] kennen elkaar al jaren en we zien elkaar gezellig, ook in de kroeg, en dan werd er gezegd: dat zijn kroegtijgers, dat is een zuippartij, een feestpartij. Daar werd heel naar over gedaan alsof de mensen uit de kroeg geen stemrecht hebben. Maar ja, wij waren daar en de rest was er niet, dus dan lopen zij het risico, als je daar niet bent dan kun je de mensen ook niet overtuigen van je standpunten. (...) Wij deden ook fractievergaderingen gewoon op het terras en er schoven mensen aan. We zeiden: ‘heb je wat te melden, kom maar gewoon langs, gezellig’. En anderen spraken daar schande van.”

Vrouw, raadslid, 51-60 jaar

Het lekenbestuur is een waardevol uitgangspunt van de Nederlandse democratie, wat in de praktijk op verschillende manieren kan worden ingevuld.

Werkdruk

Er is al veel geschreven over de toegenomen werkdruk voor lokale politici in de afgelopen jaren, in het bijzonder door veranderingen in het sociale domein. Dit wordt ook beschreven in de Staat van het Bestuur:

“Het werk van gemeenteraden en hun leden verandert door taakverzwaring en decentralisaties, democratische vernieuwing buiten de stembus en raad om en de groei van het aantal gemeentelijke samenwerkingsverbanden.”

Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, 2018, p. 36.

Uiteraard heeft dit consequenties voor de ervaren werkdruk. De Basismonitor Politieke Ambtsdragers 2019 brengt de tijd die wordt besteed aan politieke werkzaamheden in beeld. Het gaat om gemiddeld 19 uur voor raadsleden en 54 uur voor wethouders – hoe groter de gemeente, hoe meer tijd er in het ambt wordt gestoken (G. Jansen et al., 2019). Hiernaast moeten we in het geval van raadsleden nog rekening houden met hun hoofdberoep, en voor beide groepen ook met privé/gezinsleven, zoals hierboven besproken.

Bijna al mijn deelnemers gaven aan veel tijd te besteden aan het raadslidmaatschap, meer dan het aantal uren dat ervoor stond. Enerzijds gaat dat om de veelal ingewikkelde stukken en lange vergaderingen die meer tijd kosten als je het echt je eigen wil maken:

“Je geeft alles, je werkt je helemaal te pletter: feestdagen heb ik gemist (...) continue, je bent 24/7 in die functie, en je krijgt eigenlijk vooral stank voor dank. Maar als ik dan terugkijk wat we dan echt konden bereiken, hoe klein je invloed is in zo’n raad, hoe een achterstand aan informatie je hebt, hoe belachelijk complexe zaken je moet behandelen in je vrije tijd. Want mensen moeten er gewoon een baan naast hebben om te kunnen blijven leven. (...) Ik ging er vanuit intrinsieke motivatie vol voor. En je bent ook een team. Dus je hebt allerlei redenen om het wel te blijven doen. Maar nu ik er van een afstandje naar kijk denk ik ‘dit is echt gekkenwerk’. Het is echt idioot. (...) Als ik naar het systeem kijk...daar wil ik echt niet naar terug. Die loze vergaderavonden, die spelletjes, die bullshit, het levert gewoon niks op. En het kost heel veel tijd, en je verspilt er heel veel energie aan, voor vrij weinig.”

Vrouw, raadslid, 31-40 jaar

“Als je een goed raadslid wil zijn, moet je gewoon de tijd ook hebben. En moet je stukken kunnen lezen, moet je je kunnen voorbereiden, en als daarnaast je gewone baan doorgaat en dat is ook een fikse baan, dan gaat het ergens wringen. De voorbereiding, je stukken lezen, dat komt toch op het weekend aan. Op alle avonden ben je meestal al bezet, en voor mijn werk had ik ook sowieso twee avonden in de week waar ik vergaderingen had. En dan hadden we een fractievergadering, de raadsvergadering – wekelijks, in een carrouselvorm, dus je hebt geen commissies meer, maar je hebt drie fasen, waarin je een inspreekronde hebt, een debatronde en een sluitronde en die draaien gewoon door, dus je had elke week raadsvergadering. Daarnaast heb je nog je politieke bezoeken, waar je heen moet. Dus die avonden doordeweeks zitten vol. Dus je bent gewoon, als je overdag werkt, en je hebt de avonden al vol... het was meestal zelfs zo dat ik soms m’n eten meenam, en dan in de magnetron stopte en dan gauw tussendoor nog even ging eten. Dan komt het op het weekend aan. En als je je niet verdiept in de stukken en als je je niet verdiept in een plaats, dan kan je ook gewoon geen goed raadslid zijn. Want je moet gewoon die ins en outs weten... het is niet anders. Dus dat was het weekend. De zondag, waarop het feestje gehouden wordt van het kleinkind of van je broer die jarig is (...). Ja, daar moet je heen, en dan was het nachtwerk.”

Vrouw, raadslid, ouder dan 60 jaar

“Ik realiseerde me eigenlijk pas toen ik stopte, dat mijn man...ik kwam erachter wat het gekost heeft aan mijn gezin. Voor mijn man vooral, want mijn kinderen zijn allang uit huis. Die zijn afgestudeerd. En mijn man zei toen pas dat ‘ie op de bank zat, heel vaak, heel veel avonden – en nu denk ik: is het het allemaal wel waard geweest?’”

Vrouw, raadslid, ouder dan 60 jaar

Anderzijds gaat dat ook om de meer sociale en mentale delen van het ambt, zoals contact onderhouden met burgers, waar in feite geen limiet aan zit qua tijdsbesteding. Hier werd juist tijd in gestoken omdat een aantal van mijn vrouwelijke respondenten een ander soort politiek voorstond die zich dichterbij de burger afspeelt:

“Ik lees niet alleen de stukken, ik spreek ook de inwoners, ik doe nog heel veel dingen er omheen. Een van mijn doelen in de politiek was om de politiek wat dichterbij de mensen te brengen. Daar moet je ook veel tijd in investeren.”

Vrouw, raadslid, 31-40 jaar

Ook wethouders gaven aan veel uren te maken, en hoewel het daarbij wel gaat om betaalde banen, werden daarbovenop ook veel extra uren gemaakt:

“Als raadslid en ook als burgerlid was ik drie tot vier avonden in de week op pad met vergaderingen, bijeenkomsten, wijkbezoeken en dergelijke. En als wethouder heb je je 36 uur, die had ik altijd op woensdagavond of donderdagochtend al opgemaakt en dan was je op de helft van je week.”

Man, wethouder, 31-40 jaar

“Fulltime, maar dat is niet in uren uit te drukken. Want het is gewoon 7 dagen in de week, 24 uur per dag. En in het weekend was ik te moe. Als de kinderen er niet waren, dan bleef ik op het stadhuis zitten als er 's avonds een commissievergadering of een raadsvergadering was, dan at ik een salade of een broodje met nog een andere alleenstaande wethouder. Dan hadden we altijd zoiets van, we blijven hier gewoon zitten. Want wij hebben geen leven... en dat was toen ook eigenlijk wel heel grappig, vonden we. Maar achteraf gezien is het natuurlijk echt absurd, als je bedenkt hoeveel ik heb laten vallen, om maar op te draven en ik heb ook nooit nee gezegd. Ik voelde me gewoon altijd heel erg verantwoordelijk.”

Vrouw, wethouder, 51-60 jaar

De decentralisaties van het sociale domein hebben de problemen wat betreft werkdruk ongetwijfeld vergroot. Ten eerste laat die verhoogde werkdruk vrouwen veelvuldig uitvallen (en schrikt anderen mogelijk af politiek actief te worden). Ten tweede zijn de onderwerpen van het sociale domein juist voor vrouwen van groot belang, maar zitten daar ook ingewikkelde dossiers tussen:

“Vooral bij dat sociaal domein, dat is gewoon door niemand te snappen. Dat vind ik echt bezopen hoe dat gaat. Dat is wel de grootste verandering waar we de afgelopen jaren druk mee zijn geweest.”

Vrouw, raadslid, 31-40 jaar

Ondersteuning, training, opleiding

Al eerder werd door minister Ollongren aangegeven dat zij wil bekijken hoe raadsleden beter ondersteund kunnen worden, onder ander door de lage vergoedingen opnieuw te bekijken, zoals hierboven besproken, maar ook door meer ambtelijke ondersteuning en het bieden van meer mogelijkheden tot opleiding (Rutten, 2018).

Ook het ROB-advies ‘Goede ondersteuning, sterke democratie’ gaat hierop in, aangezien het verbonden is met de status van het lekenbestuur, waarbij ‘leken’ wel voldoende handvaten moeten worden gegeven om hun werk goed uit te kunnen voeren: “Dat [het volgen van trainingen] is vrijblijvend en facultatief, de minister kan ook richting geven aan wat minimale opleidingen zijn om als volksvertegenwoordiger en volksvertegenwoordiging goed te kunnen functioneren” (Raad voor het Openbaar Bestuur, 2020, p. 44). Dit zou inderdaad een goede toevoeging zijn, en daarbij bleek bij mijn respondenten ook behoefte aan coaching en bijeenkomsten gericht op intervisie en persoonlijke ontwikkeling.

Hier kunnen behalve de minister ook politieke partijen helpen. Deelnemers die voor landelijke politieke partijen actief waren, gaven aan langs die weg cursussen te hebben gevolgd toen ze voor het eerst politiek nieuwsgierig of actief werden (zoals debatteren, hoe een raad werkt, etc.) en af en toe, maar minder, tijdens hun termijn, waarbij tijdgebrek een bepalende rol speelt. Ook hier moeten we de ‘second shift’ benoemen en verwachten dat vrouwen over het algemeen minder tijd en ruimte hebben om trainingen te volgen. Voor lokale partijen is het hoe dan ook lastiger om trainingen te organiseren omdat een landelijke partij, met bijbehorende ondersteuning, mogelijkheden en financiën, ontbreekt. Het is belangrijk te proberen om dit wel te blijven faciliteren; er zijn veel lokale ambtsdragers bij lokale partijen actief⁹.

Daarnaast wordt training en in het bijzonder coaching pas een gespreksonderwerp zodra er zich problemen voordoen, maar dan is het eigenlijk al te laat:

9 Hier wordt al belangrijk werk verzet door o.a. het Kennispunt Lokale Politieke Partijen, BZK, Stem op een Vrouw, VNG en de Wethoudersvereniging

“Het was eigenlijk een opeenstapeling van kleine dingetjes, ik begon er zelf last van te krijgen dat ik me dingen persoonlijk aan ging trekken, ik stond ook op het punt om op dat gebied gecoacht te worden van: hoe laat je dingen nou wat makkelijker van je af glijden zonder te gaan liggen tobben.”

Man, wethouder, ouder dan 60 jaar

Hoewel het volgen van meer en scherper gekozen opleidingen een van de mogelijkheden zou kunnen zijn om het werk in de raad te verbeteren en tijdsgebrek te minimaliseren, is op dit moment de alledaagse realiteit dat trainingen en opleidingen als eerste sneuvelen in het overvolle bestaan van een raadslid of wethouder.

Doorstromen

Een laatste onderwerp is de mate waarin de lokale politiek een kweekvijver, dan wel een doorstroommogelijkheid, is voor een verdere loopbaan in (vooral, maar niet uitsluitend) de politiek. Academisch onderzoek laat dit veelvuldig zien (Holman, 2017, p. 290). Ook in Nederland zien we dit patroon: zeer sterk voor wethouders, waarvan 79% eerder raadslid is geweest. 70% van de burgemeesters is raadslid of wethouder geweest. Doorstroom naar andere bestuurslagen zoals het nationale niveau, provincie of waterschap, is minder groot maar aanwezig (Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, 2020b, p. 52). Selectieve uitval, in dat geval, heeft ook een impact op deze kweekvijver. Zoals in figuur 2 te zien was, blijft het percentage vrouwen in alle lagen in de Nederlandse politiek en openbaar bestuur laag. En dat zal zo blijven zolang er sprake is van selectieve uitval in de lokale politiek. Als in de kweekvijver van politieke partijen steeds dezelfde vissen overblijven, zal meer diverse selectie van politici met ervaring lastig blijven. Door de vaak heftige ervaringen in de politiek, hadden ook mijn respondenten weinig zin om hun terugkeer te maken in de (nationale) politiek.

Een oud-wethouder, op de vraag of ze zou overwegen om in een grotere gemeente weer wethouder te worden:

“Je weet dat er een heleboel stress op je afkomt, het gaat er pas echt hard en fel aan toe in een grote gemeente, dan sta je de hele tijd in de krant – daar moet je tegenkunnen. Wat levert het me op? Ik moet afscheid nemen van mijn hele leuke baan, daar heb ik niet met zoveel hardheid te maken, na vier jaar ben ik als wethouder wel afgebrand, en dan?”

Vrouw, wethouder, 41-50 jaar

Of een raadslid, die in haar reactie op de vraag of ze ooit een comeback zou willen maken aandacht heeft voor de samenwerking met anderen:

“Ik verwacht dat als de oudere generatie gaat stoppen, wat er ongetwijfeld aan zit te komen, dat ook de dynamiek zal veranderen. We krijgen een nieuwe burgemeester en dat heeft ook impact. Ik denk dat er voor mij dan wel een opening zal zijn. Maar dan moet ik er wel echt vertrouwen in hebben, en het hangt er helemaal van af wat voor mensen er straks in de raad komen en of ik energie van ze krijg.”

Vrouw, raadslid, 31-40 jaar

Een ander raadslid met mogelijkheden om door te stromen naar de nationale politiek, knapte uiteindelijk toch af op de harde cultuur:

“Zeg nooit nooit, heb ik geleerd. En ik heb ook wel een Tweede Kamer klasje gedaan, en toen heb ik het serieus overwogen. Maar ik kwam tot de hele duidelijke conclusie dat ik het niet wilde, dat ik dan nog meer onder een stolp zit waarbinnen je helemaal in een raar wereldje zit, wat ver staat van de werkelijkheid.”

Vrouw, raadslid, 31-40 jaar

Conclusie

Uit mijn interviews bleek dat het ambt van lokale politici een ingewikkelde cocktail is, die tijd, geld, en energie nodig heeft maar waarbij ook uitval altijd op de loer ligt. Vooral op de langere termijn blijkt het lastig het schaken op meerdere borden tegelijk vol te houden. Dit rapport maakt inzichtelijk dat dat begrijpelijk is bij, vooral, vrouwen. Een minder star idee van wat een politicus is of zou moeten zijn, zou de Nederlandse lokale politiek ten goede komen. We vragen vooral van jongeren en vrouwen onmogelijke combinaties van tijd, energie en geld. Het is niet mogelijk om 24/7 beschikbaar te zijn, van alle dossiers op de hoogte te zijn, te voldoen aan strenge disciplines en politieke rituelen, lange dagen en uren te maken, enzovoorts. Om nog maar te zwijgen van privélevens en ander (parttime) werk. Er is weinig ruimte voor flexibiliteit. Hier kunnen op institutioneel niveau nog stappen worden gezet, zoals wat betreft vergadertijden.

Bovendien zouden financiële of andere prikkels ongelijkheden moeten proberen tegen te gaan in plaats van te versterken. De (ontoe-reikende) financiële kant van de politiek, het (veronderstelde) relatie-onderhoud met burgers, maar ook omgaan met agressie, de verdeling van zorgtaken, de inrichting van coaching en training, en heersende normen en stereotypen spelen op dit moment een belangrijke rol bij in- en uitsluiting van bepaalde groepen. Verhoging van vergoedingen, betere (na)zorg bij (online) agressies, hulp bij het uitkiezen van trainingen en coaching zijn onderwerpen waar op institutioneel niveau winst kan worden behaald.

Een belangrijke democratische voorwaarde, namelijk dat alle politici gelijke kansen moeten krijgen om hun werk als vertegenwoordiger te doen, bleek op meerdere punten in gevaar te komen, en hiermee staat de diversiteit van de Nederlandse lokale politiek op de korte en langere termijn op het spel. Juist op lokaal niveau worden in Nederland belangrijke besluiten genomen en zou de politiek dichtbij burgers – alle burgers – moeten staan.

Als we verbeterde diversiteit in de politiek centraal willen stellen, moeten we de lokale uitval van politici als een groot probleem zien, omdat dit niveau vaak als kweekvijver voor politiek talent wordt gezien. Immers, als politici lokaal uitvallen is de kans groot dat het hen aan motivatie ontbreekt om nog op andere politieke niveaus door

te stromen. Vooral de aanwas van jongeren en vrouwen zal dan laag blijven, terwijl zij ook op andere niveaus juist hard nodig zijn.

We kunnen niet wachten tot het aandeel vrouwen in de politiek vanzelf toeneemt. Zelfs een betere balans tussen mannen en vrouwen zal institutionele vraagstukken niet zomaar oplossen. Juist de organisatie van het werk in de gemeente (zoals vergadertijden, vergaderdagen, tijdsinvestering en financiële compensatie) kan aan de hand van onder andere dit rapport met een gender-lens opnieuw bekeken worden.

Langzaam maar zeker stijgt het aandeel vrouwen in de politiek, maar voor deze 'space invaders' moeten we ook actief ruimte maken, om ervoor te zorgen dat ze voor de politiek behouden blijven. Zo komen we op de korte en lange termijn tot een meer divers openbaar bestuur.

Verantwoording

In dit onderzoek bied ik door middel van semigestructureerde interviews inzicht in de redenen voor uitval, en de mechanismen van in- en uitsluiting die hierbij een rol spelen. Op die manier is het mogelijk om informele regels in kaart te brengen die verandering mogelijk maken (Kenny, 2013). Ik heb geprobeerd de ervaringen van deze voormalige politici te begrijpen en *hun* perceptie van de realiteit en causaliteit in kaart te brengen.

Er is tot nu toe weinig systematisch onderzoek gedaan naar de redenen en motieven voor de uitval van politici. Het Start-Exit onderzoek van Statenleden en Raadsleden van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijkrelaties in samenwerking met Overheid in Nederland brengt daar verandering in. In deze survey, die de afgelopen maanden is uitgezet, wordt uitgestroomde politici gevraagd naar hun ervaringen tijdens hun termijn en de redenen om de politiek te verlaten. Daarnaast biedt de survey de mogelijkheid voor het uitdiepen van de kwantitatieve resultaten met behulp van kwalitatief onderzoek: respondenten wordt gevraagd of ze hun exit-motieven verder willen toelichten in een interview met een onderzoeker. Dit rapport dient om de resultaten van de interviews toe te lichten.

Alleen deelnemers die de Start-Exit enquête hebben ingevuld en aangaven hun drijfveren in een interview verder te willen toelichten, werden door mij voor een interview benaderd.¹⁰ De interviews vonden plaats in het najaar van 2020, door de Covid-19-maatregelen nam ik de interviews online en AVG-proof af via Zoom (Lobe, Morgan, & Hoffman, 2020).

De gegevens van de Start-Exit enquête van BZK en Overheid in Nederland omvatten voor zowel wethouders als raadsleden de volgende categorieën: geslacht, leeftijd, partij, oppositie/coalitie, gemeentegrootte, stedelijkheid, provincie, aantal zetels. Met deze kennis selecteerde ik de deelnemers – zowel wethouders als raadsleden – zorgvuldig. Ik verwerkte de kwalitatieve data van de interviews door middel van het systematisch coderen ('flexible coding') van de transcripties met behulp van het computerprogramma nVivo.

10 Hoewel deelnemers in de enquête al is gevraagd of ze hun motieven willen toelichten in een gesprek met een onderzoeker, heb ik onder andere voor de directe quotes die verderop in dit rapport zullen volgen, opnieuw om toestemming gevraagd. Alle informatie van de deelnemers werd behandeld in overeenstemming met de strikte datamanagementregels van de UvA, in lijn met de AVG.

Binnen de groep geïnterviewden hield ik mijn selectie met opzet heterogeen. Dit maakt de kans groter dat gevonden fenomenen ook op andere groepen en contexten van toepassing zijn. In totaal nam ik 15 interviews af, waarvan 5 met mannen en 10 met vrouwen. Daarvan waren 5 wethouder en 10 raadslid.

In de selectie hield ik verder rekening met politieke partij, provincie, stedelijkheid, aantal zetels van de partij, oppositie of coalitie, en grootte van de gemeente. Deze informatie is bij mij bekend.

Over de auteur

Zahra Runderkamp promoveert in de politicologie aan de Universiteit van Amsterdam. Ze werkt aan een proefschrift over de vertegenwoordiging van vrouwen en minderheden in de Nederlandse politiek en media. Ze was jarenlang actief voor het Europees Jeugdparlement, onder andere als voorzitter van het Europees Jeugdparlement Nederland. Eerder schreef ze mee aan de essaybundel 'Op weg naar een betere m/v-balans in politiek en bestuur' (2019).

Dankwoord

Ik wil graag Lex Mandos en Nina Monteau bedanken voor hun assistentie bij dit onderzoek.

Dank voor de feedback en suggesties: dr. Hella van de Velde, dr. Claartje Brons, en Merel Snoep (BZK) en mijn (co-)promotoren, dr. Liza Mügge, dr. Daphne van der Pas, en prof. dr. Tom van der Meer (UvA).

Dank ook aan Martijn Hulsen en Steven Tavernier van Overheid in Nederland en het Amsterdam Center for European Studies en Philip Stroomberg voor het (mogelijk maken van het) opmaken van dit rapport.

In het bijzonder bedank ik alle moedige mannen en vrouwen die zich jarenlang hebben ingezet voor de politiek – en ook nog mee wilden doen aan dit onderzoek. Dank voor jullie bijzondere verhalen en dat jullie die met mij wilden delen.

Bibliografie

Beetham, D. (2006). *Parliament and Democracy in the Twenty-First Century: a guide to good practice*. Retrieved from Interparliamentary Union website: http://archive.ipu.org/PDF/publications/democracy_en.pdf

Bouwman, H. (2019). *Stoppende raadsleden. Bewegredenen voor het vroegtijdig beëindigen van het raadslidmaatschap*. Den Haag.

Bouwman, H. (2021). Wethoudersonderzoek: Zwartste collegeperiode ooit. Retrieved from Binnenlands Bestuur website: https://www.binnenlandsbestuur.nl/bestuur-en-organisatie/nieuws/wethoudersonderzoek-zwartste-collegeperiode-ooit.15752351.lynkx?utm_source=d-lvr.it&utm_medium=twitter

Castenmiller, P., Leijenaar, M., Niemoller, K., & Tjalma, H. (2002). *Afscheid van de Raad. Een terugblik op het raadslidmaatschap*. Den Haag: SGBO.

CBS. (2020). Gemeentelijke indeling op 1 januari 2020. Retrieved from Centraal Bureau voor de Statistiek website: <https://www.cbs.nl/nl-nl/onze-diensten/methoden/classificaties/overig/gemeentelijke-indelingen-per-jaar/indeling-per-jaar/gemeentelijke-indeling-op-1-januari-2020>

Childs, S. (2016). The Good Parliament. In *University of Bristol*. <https://doi.org/10.2307/1857167>

Erikson, J., & Verge, T. (2020). Gender, Power and Privilege in the Parliamentary Workplace. *Parliamentary Affairs*, 1–19. <https://doi.org/10.1093/pa/gsaa048>

Hendrickx, M. (2020). Vrouwelijke bestuurder heeft rolmodel nodig. Retrieved from Binnenlands Bestuur website: <https://www.binnenlandsbestuur.nl/ambtenaar-en-carriere/opinie/ingezonden/vrouwelijke-bestuurder-heeft-rolmodel-nodig.15390989.lynkx>

Holman, M. R. (2017). Women in Local Government. *State and Local Government Review*, 49(4), 285–296. <https://doi.org/10.1177/0160323x17732608>

Hulsen, M. (2018). 1 op de 7 raadsleden stopt voortijdig (raadsperiode 2014-2018). Retrieved from TOP onderzoek website: <https://toponderzoek.nl/2018/03/20/1-op-7-raadsleden-stopt-voortijdig/>

I&O Research. (2020). Toename agressie via sociale media tegen politieke ambtsdragers. Retrieved from Binnenlands Bestuur website: <https://www.binnenlandsbestuur.nl/bestuur-en-organisatie/kennispartners/i-o-research/toename-agressie-via-sociale-media-tegen.13785678.lynkx>

I&O Research, Bureau BING, & Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. (2020). *Monitor agressie en geweld*. Den Haag.

Inter-Parliamentary Union. (2016). *Evaluating the gender sensitivity of parliaments*.

Jansen, A., Egten, C. van, Hekke, J. van het, Post, L., & Jong, T. de. (2016). *Vrouwenstemmen in de raad. Ambities, belemmeringen en successen van vrouwen in de lokale politiek*. Amsterdam: Atria, kennisinstituut voor emancipatie en vrouwen geschiedenis.

Jansen, G., Denters, B., & Zuydam, S. van. (2019). *Basismonitor Politieke Ambtsdragers*.

Kenny, M. (2013). Gender and Political Recruitment. In *Gender and Political Recruitment*. <https://doi.org/10.1057/9781137271945>

Kluis, E. de. (2018). Raadsleden haken af door werkdruk. Retrieved from Binnenlands Bestuur website: <https://www.binnenlandsbestuur.nl/bestuur-en-organisatie/nieuws/raadsleden-haken-af-door-werkdruk.9584326.lynx>

Kranendonk, M. (2019). Gaten in een inclusief lokaal bestuur. In *Op weg naar een betere m/v-balans in politiek en bestuur*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.

Krook, M. L. (2020). *Violence Against Women in Politics*. New York: Oxford University Press.

Lobe, B., Morgan, D., & Hoffman, K. A. (2020). Qualitative Data Collection in an Era of Social Distancing. *International Journal of Qualitative Methods*, 19(July). <https://doi.org/10.1177/1609406920937875>

Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. (2008). *Handboek agressie en geweld voorkomen, beperken, afhandelen. Faciliteren en ondersteunen van werkgevers en werknemers*.

Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. (2011). *Handreiking Agressie en Geweld*.

Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. (2018). *Staat van het Bestuur*. Den Haag.

Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. (2020a). *Monitor Integriteit en Veiligheid 2020*.

Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. (2020b). *Staat van het Bestuur 2020*. Den Haag.

Mügge, L. M., & Runderkamp, Z. (2019). De tweede sekse in politiek en openbaar bestuur. In *Op weg naar een betere m/v-balans in politiek en bestuur*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.

Puwar, N. (2004). *Space Invaders: Race, Gender and Bodies out of Place*. Oxford: Berg.

Raad voor het Openbaar Bestuur. (2020). *Goede ondersteuning, sterke democratie*. Den Haag.

Rutten, K. (2018). Ollongren: Meer geld voor raadsleden. Retrieved from BNR website: <https://www.bnr.nl/nieuws/politiek/10341360/een-op-de-zeven-raadsleden-stopt-voortijdig>

Tjalma-den Oudsten, H. (2006). *Afgetreden raadsleden. Motieven en ervaringen*.



UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM
Maatschappij & Gedrag